

Vita a reformokról a XXI. századi neológ zsidóságban

Balázs Gábor

VALLÁSI REFORMOK ELŐZMÉNYEI

Owen Chadwick e szavakkal kezdi a keresztény reformációról írott könyvét: „a XVI. század elején a nyugati egyház minden fontos személyisége reformért kiállt”.¹ Rögtön hozzáteszi azonban, hogy „ha megkérdézhetnénk az 1500-as esztendő gondolkodóit és írástudóit, hogy mire gondoltak azt hirdetve, hogy az egyháznak megújulásra van szüksége, aligha tudtak volna határozott és könnyen megvalósítható választ adni”.² Ez a megállapítás sok szempontból érvényes a XIX. századi magyarországi zsidó közösségi és vallási vezetők egy részére is. Sőt, jelen írásom egyik fő állítása az lesz, hogy a jelenlegi magyarországi neológ zsidó életben az képezi a vallási reformok egyik fő akadályát, hogy a még a reformokat elvileg pártoló vallási vezetőknek sem világos, mit és milyen alapon kellene megváltoztatni.

A XIX. század folyamán felgyorsult a hagyományos zsidó közösségek felbomlása, illetve átalakulása, és a század utolsó harmadában a zsidó közösségek, némiképpen a keresztény felekezetekre emlékeztető módon, egymástól világosan elkülönülő irányzatokba rendeződve szerveződtek újra. Ezzel a folyamattal számos könyv és tanulmány foglalkozott, és írásom témája szempontjából szükségtelen részletesen kitérni a történelmi előzményekre.³ Elegendőnek tűnik rövid összefoglalásként felidézni, hogy amikor az 1848/49-es szabadságharc bukása után a neoabszolutista rendszer 1849-ben megfosztotta a zsidó hitközségeket az autonómiájuktól, és csak kifejezetten egyházi, tanügyi, jótékonyági feladatköreiket tarthatták meg, akkor lényegében visszafordíthatatlanná vált a *kábhál*, azaz a klasszikus, középkori zsidó közösségek felbomlási folyamata.⁴ A külső környezet változásai, így az 1850 utáni számos gazdasági és tanügyi reform, hatással voltak a zsidó közösségen belüli erőviszonyok változására is. Az egész magyar társadalom modernizálását célul kitűző változások a zsidó közösségen belül a haladó tábor erősítették. A világi oktatás kötelezővé tétele és az oktatásban a magyar nyelv kötelező használata a zsidók akkulturációjának is haté-

¹ CHADWICK 2003: 9.

² CHADWICK 2003: 9.

³ A teljesség minden igénye nélkül említendőek az alábbi művek (valamennyi gazdag bibliográfiát tartalmaz), klasszikusnak számító és mindmáig releváns, az egész folyamatot elemző, összefoglaló mű: KATZ 1999, különösen 47–68. Újabb feldolgozásai a témának: FROJIMOVICS 2008: 9–66; KOMORÓCZY 2012: I, 863–1188. Lásd továbbá az alábbi rövid, a folyamatokat kitűnően összefoglaló tanulmányt: KOMORÓCZY – BÁNYAI 2016: különösen 38–45.

⁴ A *kábhál* felbomlásának kezdeteiről és okairól lásd részletesen: KATZ 2005: 309–388.

kony eszközévé vált, hiszen a magyar nyelv elsajátítását széles körben követte a magyar nemzeti identitás adoptálása is.⁵

A vallási reformokat pártoló tábor céljai többé-kevésbé világosak voltak. El akarták érni a hitközségi rendszer megújítását; kívánatosnak tartották elsősorban – ám nem kizárólag – a vallásjog liturgiai és zsinagógaépítészeti kérdéseket érintő részének mérsékelt modernizálását, valamint pozitívabbá kívánták tenni a világi kultúra, illetve a tudomány iránti attitűdöt.⁶ Viszonylag kevés kockázattal jár annak leszögezése, hogy a korabeli zsidó közösség tagjainak a vallási reformok igénye a nemzsidó környezet megváltozásából, és nem kizárólag, sőt valószínűleg nem is elsősorban a zsidó hagyomány saját forrásainak mélyreható ismeretéből fakadt.

A neológ irányzat identitásproblémája

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a neológ irányzat születésétől kezdve olyan kérdések megválaszolásával küzd, amelyek szerves részeit képezik a Felvilágosodásra és a modernitás értékrendszerére pozitívan reagáló zsidó irányzatok általános, szélesebb körű identitásproblémájának. Ezt az identitásproblémát, példaértékű tömörséggel és rendkívül világosan foglalta össze Shlomo Avineri; szerinte a zsidó identitás megőrzése és a polgári beilleszkedés a nemzsidó társadalomba az emancipáció után csak látszólag volt könnyű. A modern államok állampolgári egyenlőséget hirdető törekvései ugyanis valójában sok szempontból csak látszategyenlőséget teremtettek. A modernizálódni kívánó zsidóknak – köztük a magyarországi neológoknak – identitásuk megőrzése sokkal nehezebb és összetettebb kihívás volt, mint a modernizálódó keresztényeknek, hiszen a „semleges társadalom”, valójában egy szekularizálódó keresztény társadalom volt. Avineri példái között szerepel, hogy míg egy egyszerű jogszabállyal lehetővé lehetett tenni a zsidóknak a felvételt a nemzsidó iskolákba és egyetemekre, addig a jogszabály természetesen semmilyen választ nem adott a zsidóknak azokra a kérdéseire, hogy mit tegyenek az olyan tanítási napon, amikor a zsidó vallásjog szerint nem írhatnak, nem utazhatnak, és nem vihetnek tárgyakat a közterületen, hogyan oldják meg a tradicionális étkezési szabályok megtartását a nemzsidó környezetben. A modernizációhoz pozitívan viszonyuló, de kereszténységüket fontosnak érző keresztényeknek hasonló dilemmákkal nem kellett megküzdeniük.⁷

Hasonló alapvető identitásproblémát tükröz a modern kor egyik máig visszatérő, a zsidó egyéni és közösségi identitást alapjaiban érintő kérdése: Mi a zsidóság megfelelő definíciója: nemzet (esetleg nép, etnikum vagy nemzetiség) vagy pusztán vallás. Már maga a kérdés e formában történő feltevése problémás, hiszen mind a nemzet, mind a vallás fogalmai a keresztény, európai gondolkodás (elsősorban a modern korban releváns) alapkategóriái voltak, ezért, ha egy zsidó e fogalmak segítségével akarta

⁵ A zsidó identitásfelfogás átalakulásairól lásd: KONRÁD 2016a.

⁶ A változásokról és a célkitűzésekről lásd részletesen: KATZ 1999: 58–68.

⁷ AVINERI 1994: 11–23; AVINERI 2014: 45–78.

magát meghatározni, akkor eleve fel kellett adnia a zsidó hagyomány fogalomrendszerét, azaz egy hatalmas kompromisszumot kellett kötnie annak érdekében, hogy fogalmi közös nevező alapján tudjon kommunikálni európai kortársaival. A hagyományos zsidó fogalomrendszerben az „Izrael népe” – *ám Jisráel* – fogalom olyan közösséget jelölt, amelynek tagjai számára egyértelmű volt, hogy – a köztük meglévő jelentős különbségekkel együtt és azok ellenére – egy néphez tartoznak, és ugyanazok a vallási előírások kötik őket össze. Vallás, nép és közösség fogalmai tehát lényegüket tekintve kapcsolódtak össze, és egyáltalán nem váltak olyan élesen szét, mint ahogy ez megszokott a modern kori európai gondolkodásban.⁸

Egy identitásp problémákkal küzdő közösségnek csak részben segítség, ha rendelkezik saját, világos fogalomrendszerrel. A saját fogalmak megléte ugyanis segítheti a változó világban való eligazodásban, de ugyanebben akadály is lehet, ha a hagyományos elképzelések az új világ fogalomrendszerétől jelentősen különböznek. A modernizációval való találkozáskor a változásokhoz való pozitív vagy negatív viszonyulásától függetlenül, minden zsidó közösségnek meg kellett küzdenie a nemzsidó világ átalakulásából fakadó, de a zsidóság státuszát és életét is jelentősen befolyásoló változásokkal. A konzervatív attitűdű, a mindenfajta újítást vagy változtatást elvben ellenző közösségek is fontos változásokon mentek keresztül, még ha ezt tagadták is, és igyekeztek magukat a hagyományt változatlan formában megőrző csoportként feltüntetni.⁹ A konzervatív csoportoknak legalább egy szempontból egyszerűbb volt a modern kor teremtetten új helyzettel való szembenézés: szilárd világnézettel rendelkeztek és a zsidó vallásjoghoz, azaz a *háláchá*hoz való hozzáállásuk határozott és egyértelmű volt.¹⁰

Más volt a helyzet a modernitáshoz pozitívan viszonyuló magyarországi zsidók körében. A neológia eszmetörténetével foglalkozó kutatók között széleskörűen elfogadott nézet, hogy a neológ irányzatnak fénykorában sem volt világosan artikulált, legalább viszonylag egységes teológiai irányvonala; neológ teológia helyett inkább csak neológ ideológiáról lehet beszélni. Turán Tamás egyik tanulmányában¹¹ felvette, hogy a neológ közösségek leírásakor hasznos lehet egy olyan elemzési hálót

⁸ AVINERI 1994: 11–12. Az újkori magyarországi zsidó identitás definíciós problémáiról és felfogásáról lásd még KONRÁD 2016b; KONRÁD 2016c.

⁹ A Jákov Katz és tanítványai által alkotott úgynevezett jeruzsálemi iskola központi tézise az, hogy maga az (ultra)ortodoxia létrejötte is újítás, reakció a modern kor kihívásaira, és nem, vagy nem kizárólag a zsidó hagyomány forrásaiból fakadó attitűdöt mutat. Jellegzetesen ezt a szemléletet képviselik például az alábbi írások: SILBER 2008; SAMET 2005: 10–44. Az ortodoxia és a modernitás kapcsolatát sokkal összetettebben írják le az alábbi kötetben található tanulmányok, amelyek többsége leegyszerűsítőnek tartja azt a felfogást, hogy ortodoxia nem több, mint reakció: SALMON et al. 2006. Ugyanakkor az utóbbi kötetben szereplő írások is azt hangsúlyozzák, hogy a modern kor a legkonzervatívabb szemléletű közösségekben is változást hozott.

¹⁰ A magyarországihoz bizonyos fokig hasonló és sokszor paradigmaticusnak tekintett német ortodoxia a modernitásra és a reformmozgalomra adott világnézeti reakciójáról lásd például ELLEN-SON 2003.

¹¹ TURÁN 2016.

használni, melynek legfontosabb referenciapontjai a közösség viszonya a nemzsidó államhoz (centralista szemlélet), a nemzsidó kultúrához (felértékelés), illetve a rabbinikus autoritáshoz (leértékelés). E három attitűd vizsgálata inkább a korszellemet és a közösség hangulatának leképeződését mutatja, nem pedig egy szilárd teológiai és/vagy *háláchikus* szemléletből szervezen táplálkozó új vallási világnézet születését.

A neológia vallásjogelméleti álláspontja szintén nem kristályosodott ki, nagyon nehéz lenne világosan azonosítható neológ *háláchikus* principiumokról beszélni, amelyek segítették volna a gyakorlati vallási kérdésekben következetes rabbinikus döntések meghozatalát. Neológ *háláchikus* döntések természetesen születtek és születnek, gyakorlati vallási reformokra sor került, de ezeket nehéz beilleszteni egy következetes neológ narratívába.¹²

Napjainkban, amikor a *soá* előtti asszimilációs folyamatok, maga a *soá*, a kommunista diktatúra és a rendszerváltás utáni elszalasztott lehetőségek következményeképpen a magyarországi zsidó vallási és közösségi életben aktív zsidók száma alacsony, nem meglepő, hogy a neológ irányzat is súlyos válságokkal küzd. Írásom következő részében megkísérlem bemutatni, hogy bár előreláthatóan továbbra is lesznek változások a neológ teológiában, vallási gondolkodásban és a *háláchában*, de egyelőre még nem látszik annak jele, hogy a közeljövőben létrejöjjön egy teológiai – vagy akárcsak ideológiai – és *háláchikus* szempontból következetes „reformmozgalom” a magyarországi neológia keretein belül.

ESETTANULMÁNY: A NŐK STÁTUSZÁNAK MEGREFORMÁLÁSA A NEOLÓG IRÁNYZAT SZERINT

Mind a magyarországi zsidó származású lakosok, mind pedig a zsidó vallási életben rendszeresen résztvevők számára vonatkozóan csak becslések léteznek, de ezekből a becsült számokból is világosan látszik, hogy a két szám között hatalmas szakadék tátong. A Kovács András legújabb átfogó kutatásában megjelent becslés szerint a zsidó jog szerint zsidónak számító – azaz anyai ágon zsidó – személyek létszáma 59 000-től 110 000-ig terjedhet. Ha zsidónak tekintjük azokat, akiknek legalább egy nagyszülőjük zsidó, akkor körülbelül 160 000-es zsidó származású népességről beszélhetünk. A zsinagógai életben résztvevők száma ehhez képest megdöbbentően alacsony. Alkalmasszerűen 4000-en járhatnak zsinagógába, heti rendszerességgel pedig legfeljebb ezren.¹³ A napi zsinagógába járók számáról a tanulmány már becslést sem közöl, de személyes tapasztalaton és információkon – tehát nem hivatalos fel-

¹² A neológ *háláchikus* szemlélet kiforratlanságáról lásd az alábbi elemző tanulmányt BIRÓ 2016 (különösen 144–153). Szintén hasznos forrás a Schweitzer József főrabbi-val készült interjú: BIRÓ 2012 (különösen 10–13).

¹³ KOVÁCS – BARNA 2018: 23.

mérésen – alapuló becslések szerint ezek száma a kétszázat sem éri el. Csak viszonyításként érdemes leszögezni, hogy a zsidó vallásjog egyáltalán nem fundamentalista, tehát a neológia által is elfogadott álláspontja szerint minden zsidónak naponta háromszor (de legalább kétszer) kellene zsinagógába mennie.

A magyarországi adatok világos indikátorai annak, hogy nemhogy a zsinagógába egyáltalán nem járók körében, de még a zsinagógai közösségekben sem mondható tipikusnak a *háalachá* által előírt életforma követése, és a zsinagógába járók nagy része is leginkább csak szimbolikus hagyományörzőnek tekinthető. Fontos továbbá leszögezni, hogy amikor a zsinagógák közönségéről, az ő értékrendjükről és szokásairól beszélünk, akkor a magyarországi zsidó népesség törpe kisebbségéről, valószínűleg kevesebb mint 10 százalékaról van szó, és a zsidó származású népesség durván 90 százalékaról szinte semmi nem derül ki a zsidó közösséggel foglalkozó kutatásokból, azonkívül, hogy nem kívánnak részt venni zsidó vallási eseményeken.

Ha figyelembe vesszük egyfelől azt, hogy a XIX. század vége óta a magyar társadalomban a nők jogi, politikai, közéleti és általános értelemben vett társadalmi státusza milyen gyökeresen változott meg, másfelől azt, hogy a neológ zsinagógák látogatóiról joggal feltételezhető a szociológiai tanulmányok alapján is, hogy nem szigorúan vallásos a világnézetük és az életformájuk, akkor különösen megdöbbentő, hogy a nők neológ zsinagógai életben betöltött szerepkörében milyen kevés változás történt az elmúlt majdnem másfél évszázadban. A magyar valóságtól eltérően a zsidó világ azon részében, amely – a neológiához hasonlóan – a XIX. században a tudatos modernizálást választotta, a nők gyakorlatilag teljesen egyenlő státuszt szereztek a zsidó vallási életben. Nehéz elképzelni, hogy a polgári életben a teljesen női emancipációhoz szokott neológ zsinagógajárók körében semmilyen kognitív disszonanciát ne okozna a – legalább részleges – zsinagógai emancipáció hiánya, épp ezért nem meglepő, hogy Fináli Gábor, akit 2017-ben avattak rabbivá, egyik meglehetősen nagy vitát kiváltó írását a nők vallásjogi helyzetét is érintő kijelentéssel nyitotta. Fináli írása a szerző szándékait tekintve leginkább talán programadó pamfletnek tekinthető, semmiképpen nem lenne igazságos a vallásjogi vagy teológiai értekezésektől elvárható elméleti pontosságot számon kérni rajta. Elvárható viszont a világos érvelés és a programpontok közérthető megfogalmazása, így a továbbiakban megpróbálom Fináli nőkről vallott vallási nézeteit és a reformjavaslatait tartalmazó szövegét szoros olvasat segítségével elemezni, és ennek segítségével feltárni, hogy milyen viszonyulást találhatunk a vallási reformokhoz az egyik sokak által a leginkább „haladó szelleműnek” tekintett neológ rabbi írásaiban.¹⁴

Fináli írása elején a következőket olvashatjuk:

¹⁴ Noha elemzésemben számos tartalmi és formai kritikát fogalmaztam meg Fináli írásával kapcsolatban, de mindenképpen érdemként kell betudni, hogy szinte ő az egyetlen magyarországi rabbi, aki egyértelműen és nyilvánosan artikulálja a vallási reformokra vonatkozó igényét. Köszönettel tartozom Vári Györgynek a szövegértelmezésében nyújtott segítségben, és abban, hogy számos ponton meggyőzött, hogy az elemzett írás kevésbé szigorú megítélése az igazságosabb.

Sokakat azért veszítünk el [t.i. a zsidó vallási élet számára – B.G.], mert nem merünk válaszolni reménybeli híveink legégetőbb, legaktuálisabb kérdéseire a vegyesházasság problémájától a nők vallási szerepéig, jogaiig.¹⁵

Maga a megállapítás elsősorban helyzetfelismerésnek tekinthető, amelyben Fináli elismeri, hogy a nők vallásjogi helyzete nem kap méltó figyelmet. Az írás későbbi, *A nők vallási egyenjogúsága* című részében kifejti, hogy milyen változásokat tartana kívánatosnak. A szöveg e része egy többféle olvasatot elbíró kijelentéssel indul:

A nők spirituálisabbak, tudják, hogy nem mindent maguk intéznek el a saját nagyszerűségük által, több bennük az alázat, közösségibb emberek, a zsinagógákban általában több a nő, noha nekik nem kötelező.

A mondat értelmezhető úgy, mint egy összetett, önmagát magyarázó, komplex kijelentés: „a nők spirituálisabbak” (feltehetően a férfiaknál), ami azt jelenti, hogy „tudják, hogy nem mindent maguk intéznek el a saját nagyszerűségük által”. (Ebből úgy tűnik, Fináli szerint, a férfiak nincsenek tisztában azzal, hogy sikereik nem kizárólag önmaguknak köszönhetőek.) Mindezt azzal, a jelen olvasat szerint explicatív kijelentéssel zárja, hogy „több bennük [t.i. a nőkben – B.G.] az alázat”. Ha ezt az értelmezést választjuk, akkor Fináli szerint a spiritualitás jelentése a több alázat. Mivel ez a kijelentés nem tűnik ésszerűnek, hiszen valószínűtlen, hogy bárki az alázat tulajdonságára kívánja leszűkíteni a spiritualitás sokkal tágabb fogalmát, ezért érdemes egy másik olvasatot is fontolóra venni.

Fináli talán két különböző kijelentést tesz:

1. „A nők spirituálisabbak”.
2. „Több bennük az alázat”, azaz „tudják, hogy nem mindent maguk intéznek el a saját nagyszerűségük által”.

Ebből nem tudjuk meg ugyan, hogy mit jelent a nők – vélt – nagyobb spiritualitása, ám két általános értékítéletet is kaptunk, amelyek azon a hipotézisen alapulnak, hogy lehet általánosságban „a nőkre és a férfiakra” vonatkozó igaz kijelentéseket tenni. A szöveg azt sugallja, hogy a két nem egyedei között van esszenciális különbség. Abban a kérdésben, hogy e feltételezett különbségek kialakulása minek tudható be, az írás nem foglal állást. Ugyanez a mondat egy értékelő kijelentéssel folytatódik („[a nők] közösségibb emberek”), amelyet egy leíró kijelentés támaszt alá („a zsinagógákban általában több a nő, noha nekik nem kötelező [ti. – a jelenlét a zsinagógákban – B.G.]”).

E mondatrész elemzését érdemes az empirikus adatra támaszkodni tűnő kijelentés vizsgálatával kezdeni.¹⁶ Ha munkahipotézisként elfogadjuk, hogy több nő jár a

¹⁵ FINÁLI 2017a. Valamennyi idézet e szövegből származik, hacsak másként nem jelzem.

¹⁶ Tekintsünk most el annak vizsgálatától, hogy vajon milyen statisztikai felmérésekre alapozta a kijelentését Fináli: vajon vizsgálta az összes – neológ – zsinagógát? Mind a hétköznapi, mind az szombati és ünnepnap iáakra igaz e kijelentés? (Esetleg a nők csak hétvégként közösségibbek?)

zsinagógákba, mint férfi, és pusztán ebből próbáljuk a nők „közösségibb” mivoltát bizonyítani, akkor félő, hogy a kijelentés érvénye leszűkül a zsinagógalátogató nőkre, és semmit nem tudunk meg azokról a nőkről, akik nem látogatják a zsinagógákat. Ha a zsinagógalátogatásra vonatkozó kijelentés pedig az ugyanennek a mondatnak az elején szereplő, a nők nagyobb spiritualitására vonatkozó kijelentést is alátámasztani hivatott, akkor viszont annak általános érvénye is megkérdőjeleződik. Ha viszont pusztán a zsinagógalátogató nőkről van adatunk, akkor milyen alapon bocsátkozhatunk feltevésekbe a zsinagógát nem látogató nőket illetően, és miért mondhatjuk, hogy spirituálisabbak a férfiaknál? Úgy tűnik Fináli első kijelentésének megértését nem segíti elő a szöveg analitikus elemzése, és ezért ígéretesebbnek tűnik a szövegtől részben függetlenül összefoglalni Fináli zsinagógai tapasztalatain alapuló kiindulópontját.

Rekonstruált kiinduló feltevés

Sok nőben sokszor élénkebb spirituális érdeklődés és erősebb közösségi szellem van, mint sok férfiban.

A szöveg egy – a nyugati világ nagy részében – legalábbis igazságtartalma szempontjából nehezen vitatható leíró kijelentéssel folytatódik: „... a mai világban a nők elől már nincsenek elvileg elzárva pályák, bízunk a női döntésképeségben is, női bírók, agysebészek, pilóták segítenek minket.”¹⁷

A szöveg egy leíró kijelentéssel alátámasztott értékelő kijelentéssel folytatódik:

... a hagyomány azért nem színtiszta macho elnyomás, részben leképezi a biológiai adottságainkat”. Fináli szerint tehát a zsidó hagyomány nőkhöz való viszonya legalább részben „macho elnyomás”, részben viszont a valós biológiai különbségek elismerését tükrözi a férfiak és a nők közti egyenlőtlenség. A szöveg a következőképpen folytatódik: „ha valahogy nem találunk egymásra félúton ezek a szempontok, akkor a modern világban nincs jövője a zsidóságnak.

A mondat megfogalmazása nem teszi lehetővé Fináli érvének világos bemutatását, hiszen nem egyértelmű melyek azok az „ezek a szempontok”, amelyeknek talákozniuk kell félúton, ugyanis nem valószínű, hogy a szerző a macho elnyomásnak a biológiai különbségekkel való találkozásától várna a megoldást. Vállalva a szerző szándéka félreértésének kockázatát, mégis megkísérelhetjük az érv rekonstrukcióját, részben saját szavai, részben a magyarországi zsidó valóság ismerete alapján.

Vizsgálta vajon a zsinagógai viselkedést is, vagy a pusztá jelenlét is elég a „közösségibb” mivolt – hogy a nagyobb spiritualitást ne is említsük – megállapításához?

¹⁷ Azt talán azért érdemes megjegyezni, hogy a megfogalmazás ebben az esetben is férfiközpontú világnézetet enged feltételezni, ahol a nők az általuk betöltött pozíciókban „segítenek minket”, ahol a „minket” szó a szöveg logikájából fakadóan valószínűleg a férfiakra vonatkozik, de az is elképzelhető, hogy az egész emberiségre vonatkozik a „minket” szó, és ebben az esetben a szöveg férfiközpontú felhangja jelentősen enyhül.

Első rekonstruált érv

A kompromisszumot a nők helyzetének XXI. századi valósága és a zsidó hagyományban betöltött szerepe között kell megtalálni.¹⁸ Két radikális megoldás létezik: az első a nők teljes egyenjogúsítása, a második a nők státuszának változatlanul hagyása. Fináli szerint tehát e kettő között kell kompromisszumot keresni.

A szöveg az analitikus elemzést megnehezítő módon folytatódik: „A Csillagok háborúja Jabbájaként ülünk az előjogainkon mi, férfiak, ez igaz egyfelől. Ezeket akkor szereztük, amikor a nyers fizikai erő, az erősebb csontozat szükséges volt a túléléshez nap mint nap. Ma már jóval kevésbé szükséges, a nők képességei hasznosabbak lettek. Ha viszont hirtelen eloltódnának a lámpák, ha a civilizáció újra visszatérne veszélyes fázisába, mert bármikor visszatérhet, ennek igenis van jelentősége. Ha most nem is látszik, a tesztoszteron hormon is fontos, nem csak az ösztrogén, mindkettő egyformán.”

Úgy tűnik, Fináli szerint, legalábbis a zsinagógalátogató férfiak, mind Jabbához hasonlóak.¹⁹ Azt is megtudhatjuk, hogy a szerző szerint a világ kultúráinak többségében valóban létező férfidominancia kialakulásának viszonylag egyszerű oka van: a férfiak erősebbek.²⁰ Sajnos még az sem derül ki teljes bizonyossággal a szöveg e részéből, hogy Fináli valójában milyen állítást kíván alátámasztani kissé leegyszerűsítőnek tűnő nézeteivel a férfi–női egyenlőtlenség okairól. Vajon az lenne az érve, hogy azért ne legyenek a nők teljesen egyenjogúak a XXI. századi, Magyarországon szinte kizárólag urbánus környezetben létező zsinagógai életben, mert az átlag férfi fizikailag erősebb az átlag nőnél? Vagy azért ne, mert egy lehetséges apokalipszist követően esetleg ismét őskori állapotok lesznek, és majd akkor ismét megnő a fizikai erő fontossága? Nehéz elképzelni, hogy Fináli bármelyik érvet logikusnak tartaná. Szerencsére a folytatás viszonylag egyértelmű: „Ennek a belátásnak jó lenne, ha valami nyoma maradna, de az öncélú privilégiumőrzés nem jó. Harmónia kell a hagyomány és a modernitás között itt is.” Bár nem világos, mire vonatkozik az „ennek”

¹⁸ Ha Fináli szavait a legnagyobb jóindulattal kezeljük, akkor valószínűleg csak annyit akar mondani, hogy léteznek hétköznapi biológiai tények, amelyeket a hagyomány valós különbségként ismer fel, és e tényeket a vallásos életnek is figyelembe kell vennie. Nyitott kérdés marad persze, hogy egy olyan tényszerű megállapításból, mint például „a nők többsége gyereket szül”, milyen elméletileg megalapozható általános érvényű vallásjogi konklúzió következik.

¹⁹ A szöveg szellemiségéből valószínűnek tűnik, hogy a szerző mindössze egy szerencsétlenül megfogalmazott retorikai túlzással él, és pusztán egy, a privilégiumok megőrzésére irányuló tendenciára utal, és nem azt akarja állítani, hogy kivétel nélkül minden férfi egy nőket erőszakoló, hatalomra és haszonra éhes szívtelen, szörnyetegként kinéző sorozatgyilkosra hasonlít. Képzelnék el ugyanakkor, hogy mekkora botrányt okozna, ha a szerző a nőket hasonlította volna pusztán retorikai célokból egy ennyire negatív figurához.

²⁰ Ha az nem is elvárható, hogy a szerző ismerje a férfi–női egyenlőtlenség eredete kérdésének szerteágazó szakirodalmát, de azért talán a kérdés kissé összetettebb tárgyalása megkívánható. A zsidó körökben meglehetősen jól ismert Yuval Noach Harari például igazán könnyen emészthető, populáris formában is cáfolja a férfiak fizikai erőfölényére alapuló magyarázatot, lásd HARARI 2015: 136–149.

szó, és mit kellene belátni, de az egyértelműnek tűnik, hogy Fináli Jabbától indulva, ahhoz a korábban is szereplő konklúzióhoz jutott, hogy a nők vallási, zsinagógai szerepének nem radikális, de határozott megváltoztatása időszerű.

E fejtegetés vezet el egy újabb vitathatatlanul igaznak tűnő leíró kijelentésen keresztül („a miénk közösségi vallás”), Fináli konkrét reformjavaslatához.

Reformjavaslat 1

... szeretném, ha majd a családok együtt jöhetnének fel a Tórához, a lánygyerekek is egyszer.

Bár a megfogalmazás kétértelműsége miatt nem egyértelmű, hogy Fináli csak azt tartja kívánatosnak, hogy a leánygyermek életükben „egyszer” – feltehetően a *bát micvá*jukon, azaz a vallási értelemben felnőtté válásukkor tartott ünnepségen – mehessenek fel családtagjaikkal együtt a Tórához, vagy annak az óhajának ad inkább kifejezést, hogy majd „egyszer” jöjjön el az idő, amikor a családok rendszeresen együtt mehetnek fel a Tórához. A megfogalmazásból világos, hogy nagyon visszafogott reformtörekvésről van csak szó: úgy tűnik, csak azt tartja kívánatosnak, hogy bizonyos esetekben a heteronormativitás elvárásainak megfelelő családok együtt, azaz a férfi jelenlétében, menjenek fel a Tórához. Azonban az már nem szerepel a reformtörekvések között, hogy esetleg férfi kíséret nélküli, egyedülálló nők is fel-mehessenek a Tórához. Ez az álláspont különösen azért meglepő, mert egy másik, reformjavaslatként értelmezhető kérdés, illetve az azt alátámasztó indoklás követi.

Reformjavaslat 2

Miért ne imádkoznék olyan minjenben, amelynek nő a tagja, ha a gyerekem életét is rábíznám egy hozzáértő orvosnőre?

A nők lehessenek teljes jogú tagjai a *minján*nak, azaz annak a minimum tíz főből (hagyományosan tíz férfiből), álló közösségnek, akiknek a jelenléte szükséges ahhoz, hogy az istentisztelet közösségi imának minősüljön.

A reformjavaslatok és az azokat alátámasztani szándékozó érv közötti feszültség könnyen belátható: ha egy vallási reform bevezetését azzal támasztjuk alá, hogy *bizonyos* nők a polgári életben már bizonyították, hogy ugyanolyan megbízhatóak és okosak tudnak lenni, mint amilyenek *bizonyos* férfiak is tudnak lenni, és ezen az alapon indokoltnak találjuk, hogy *minden* nő a *minján* teljes jogú tagja lehessen, akkor miért kössük a Tórához való felmenetelhez való jogukat ahhoz, hogy egy férfi is legyen velük?²¹ Vajon Fináli gyermeke életét jó szívvel rábízná egy női szívsebészre, de ugyanazt a szívsebészt csak akkor hívná fel jó szívvel a Tórához, ha a férjével együtt jön a zsinagógába? Mivel a szöveg több pontján is világossá vált, hogy Fináli szán-

²¹ Fináli természetesen vallásjogi, vagy akár csak ideológiai alapon érvelhetne azzal, hogy a Tórához való felhívás más vallási kategóriába tartozik, mint a *minján*-tagság, de nem teszi. Az ő nyomában KARDOS Péter (2017) viszont megtette ezt.

dékának megértését szavainak analitikus elemzése inkább gátolja, mintsem segíti, így érdemes megkísérelni, egy újabb rekonstruált érv felállítását.

Második rekonstruált érv

Mivel bizonyítottnak tekinthetjük, hogy pusztán a tény, hogy valaki nőnek született, nem elegendő alap arra, hogy feltételezzük, hogy egy férfinál kevésbé értékes vagy tehetséges személyről van szó, ezért két mérsékelt vallásjogi reform indokolt: a nők lehessenek a *minján* tagjai, és családok együtt is felmehessenek a Tórához. Sőt – Fináli ezt sehol nem mondja, de a reformjavaslatát alátámasztó érvből ez következne –, legalább bizonyos esetekben talán a nők Tórához történő, önálló felhívása is megengedhető.

Az első rekonstruált érvből következő kompromisszumról van tehát szó: noha valószínűleg Fináli nem vitatná, hogy éppen az ő érvei alapján a nők teljes egyenjogúsítása is indokolt lenne, mégis csak mérsékelt reformot javasol a bevett szokások tisztelete miatt.²²

A következő téma, amelyet Fináli tárgyal a női vallási vezetők – azaz rabbik és tanítók – lehetősége. Ebben a kérdésben – talán a magyarországi zsidó közösségek, vagy a Finálit munkáltató MAZSIHISZ és a nagy befolyással rendelkező rabbikolégái feltételezhetően konzervatív attitűdje miatt – különösen homályosan fogalmaz:

A női rabbik kérdése nehéz, mert a zsidó hagyományban kulcsszerepe van a szemérmességnek és a rabbi, illetve a rabbinő tanítóként a központban van, a férfiak pedig esendőek, hajlamosak a nőt is látni olykor a tanítóban és erre a vonatkozásra jobban figyelni. Szerintem azonban volna mód rá, hogy tanítanak felkészült, vallásos zsidó nők, ez összeegyeztethető a szemérmesség követelményeivel, amelyeket nem szabad feladnunk.

E szövegrészlet három erősen vitatható feltevést is tartalmaz:

1. A nők egyenlő jogai valamilyen értelemben attól függenek, hogy a férfiak mennyire képesek uralkodni a saját vágyaikon.
2. A férfiak hajlamosak egy akármilyen életkorú és külsejű nőt, aki egy vallási témáról beszél, elsősorban vágyaik tárgyaként kezelni. (Természetesen azzal csak még felháborítóbbá tenné ezt a kijelentést, ha azt mondaná, hogy bizonyos életkorhoz vagy külső jegyekhez kellene kötni azt, hogy egy nő beszélhet-e nyilvánosan a zsinagógában.)
3. A szemérmesség nagyon fontos a mai neológ közösségekben vagy egy mai neológ rabbinak (például Finálinak).

Az első feltevés könnyen lehetne mintaként szolgáló szöveg egy, a zsidó vallást a patriarchális gondolkodás tipikus példajaként bemutatni szándékozó könyvben, hiszen azt sugallja, hogy a zsidó hagyomány szerint a nőket csak akkor illetik meg

²² Tényleg csak remélni tudom, hogy ő maga sem gondolja komolyan, hogy a jelenkori egyenjogúsítás elmaradását valóban egy új kőkorszak esetleges bekövetkezése kellőképpen megindokolná.

egyenlő jogok, ha ennek következményeként a férfiak vágyai nem gerjednek fel. A nők jogai – e gondolatmenet szerint – a férfiak vágyainak függvényei.

A második feltevés viszont egy, a férfiak gyűlöletére uszító propagandaanyag lapjain találna méltó helyet, hiszen azt sugallja, hogy a – zsinagógába járó – férfiak primitív, állatias lények, és semmi garancia nincs rá, hogy képesek legyenek egy nőt nem a szexuális vágyaik tárgyaként kezelni.

A harmadik feltevésben semmi sértő nincs, viszont szinte képtelenség komolyan venni, ha valaki akárcsak felületesen is ismeri egy átlagos magyarországi neológ hitközség mindennapi életét, szokásait és értékrendjét. E közösségeknek a *háláchá* rendkívül szigorú szemérmességi törvényei nem irányadóak. Ez utóbbi állításomat szövegekkel bizonyítani nagyon nehéz, de elegendő egy résztvevő megfigyelői látogatás e közösségek bármelyikében ahhoz, hogy az öltözködés, a férfi–női interakció, és az elhangzó beszélgetések alapján határozott benyomásunkká váljon, hogy a neológ közösségek tagjai az átlagos nagyvárosi „szemérmességi” szabályokat követik, és leginkább ódivatúnak és élhetetlennek tartják a *háláchá* vonatkozó előírásait. Különösen érthetetlen Fináli e feltevése, ha figyelembe vesszük, hogy egy másik, e témát érintő írásában hosszan sorolja a példákat arra, hogy a neológ közösségeknek miért váltak irrelevánssá a zsidó vallásjog szemérmességre vonatkozó előírásai.²³ Fináli is tisztában van vele, hogy az elsősorban, bár nem kizárólag, neológ hitközségeket tömörítő MAZSIHISZ közgyűlésén rendszeresen szólalnak fel nők, a levezető elnök is volt már nő, és a jelenlévő rabbik nem tiltakoztak, tehát az is valószínűtlen állítás, hogy a neológ rabbik vallásjogi vétségnek tekintenék egy nő nyilvános szereplését zsidó közegben. Ennek fényében nehéz elképzelni, hogy úgy gondolná: a zsinagóga az egyetlen közeg, ahol a férfiak nem tudnak uralkodni a vágyaikon, ha egy nő a „központban van”. Ha azonban nem kívánja ezt a valószínűtlen állítást megfogalmazni, akkor értelmetlennek tűnik az általa megfogalmazott formában történő hivatkozás a *háláchikus* értelemben vett szemérmességre.

Annak ellenére, hogy Fináli írásának e része volt talán a leginkább zavaros, lehetséges egy újabb rekonstruált állítás felállítása.

Harmadik rekonstruált állítás

A férfiak képtelensége a vágyaik kontrollálására, valamint a hagyományos szemérmességi előírások tisztelete csak azt teszi lehetővé, hogy a nők taníthassanak a zsinagógában, de azt nem, hogy rabbik is legyenek.

Sajnos a szövegből megállapíthatatlan, hogy Fináli szerint mi a különbség szemérmességi szempontból egy, a nem rabbi, de a közösség egészét tanító nő és egy rabbinő között (akinek az egyik feladata a közösség tanítása). A zsinagógákban való tanítást tartó nők nem számítanak ritkaságnak a neológ – és ortodox – zsinagógák egy részében, így végképp nehéz értelmezni Fináli okfejtését. Ráadásul a zsidó

²³ FINÁLI 2017b.

jog szempontjából a nők tanításhoz való jogának kérdése csak egy nagyon kis része a problémának, ahogy ezt Fináli is hangsúlyozza másik írásában, ahol kifejti, hogy elfogadhatatlannak tartja azt, hogy egy – tradicionális – zsidó vallási bíróság nem fogad el nőket tanúként.²⁴

A szöveg következő bekezdése²⁵ talán még az előzőnél is nehezebben értelmezhető és nem világos miben járul hozzá a probléma tárgyalásához, ezért ennek elemzésétől eltekintek, és rögtön a záró bekezdésre térek rá, mely két értékelő kijelentéssel nyit:

1. Az ultraortodoxia hagyományos világa szabadsághiányos, számunkra nem élhető, nem választható alternatíva,
2. a nem ortodox zsidóságnak viszont gondjai vannak a nemzedékek közötti önfenntartással.

Noha a „nemzedékek közötti önfenntartás” fogalma homályos, de valószínűleg Fináli arra a nemzetközi tendenciára céloz, hogy a nem-ortodox zsidó irányzatok nehezebben tudják megtartani a fiatalabb generációkat, mint az ortodoxia. Fináli elismeri, hogy a problémára nincs megoldása:

Erre ki kell majd találnunk valamit, mert az sem igaz, hogy a modernitás önmagában minden kérdésünket megválaszolta volna, épp az a lényege, hogy mindig új problémákkal szembesít.

A nők jogaival foglalkozó szövegrészlet egy olyan optimista megjegyzéssel ér véget, amely nem következik az eddig elmondottakból:

A nők vallási jogaival kapcsolatos kérdések úgyis eldőlnék, amikor arról határozzunk majd, melyik nemzetközi áramlathoz fogunk közeledni a zsidóságon belül.

Fináli írásának utolsó részéből az derül ki, hogy az amerikai-izraeli *Conservative-mászkor* irányzathoz való közeledést tartaná ideálisnak. Ezek a mozgalmak azonban teljesen egalitáriusok, és az ő megoldásuk a nők teljes vallásjogi emancipációja volt. Nem világos, hogy az eddig a mérsékelt reformok mellett érvelő Finálinak egy, a teljes jogegyenlőséget pártoló mozgalomhoz való közeledés hogyan biztosítja a megnyugtató megoldást. Két lehetőség tűnik elképzelhetőnek:

²⁴ FINÁLI 2017b. Érdekes lenne tudni, hogy milyen választ adna Fináli olyan kérdésekre, hogy egy általa ideálisnak tartott hitközségben például egy női rabbi által tartott esküvőt anyakönyveztetni kellene-e, vagy érvényesnek kellene-e elfogadni egy olyan betérést, ahol a rabbinikus bíróság egy vagy több tagja nő?

²⁵ FINÁLI 2017a. „És arra is gondolnunk kell, hogy bármilyen igazságtalan is, de a nőknek van »biológiai órájuk«. Azért tudsz bulizni és utána dolgozni menni 25 évesen, mert a gyerekekhez is ilyenkor tudsz leginkább felkelni. Büszkéek lehetünk rá, hogy az emancipáció kinyitotta a világot a nők számára, bármi lehet belőlük is, nem pazaroltatik el az intelligenciájuk, az érzékenységük, a kreativitásuk. De mindebbe bele kell illeszteni a gyermekek felnevelését is, ehhez már ketten kellenek szerencsés esetben, ez pedig valódi dilemmákat okoz.”

1. Fináli csak taktikai okokból keltett olyan látszatot írása elején, mintha mérsékelt reformer lenne, és valójában a teljes vagy a majdnem teljes jogegyenlőséget tartja ideális megoldásnak.²⁶
2. Fináli valóban csak mérsékelt reformer, de a nők vallásjogi helyzetének széleskörű megváltoztatása nélkül is elképzelhetőnek tartja a „közeledést” a *Conservative-mászorti* világmozgalomhoz. Ha ez az értelmezés a helyes, akkor viszont semmit nem tudunk meg arról, hogy mit takar a „közeledés” fogalma, és miért „dőlnék el” ennek következtében a „nők vallási jogaival kapcsolatos kérdések”.

FINÁLI REFORMPROGRAMJÁNAK HIÁNYOSSÁGAI ÉS A BENNE REJLŐ LEHETŐSÉGEK

Fináli Gábor rabbi vallási reformokkal kapcsolatos álláspontja koherensnek nehezen mondható világgépet mutat. Mint láthattuk, egyfelől határozottan premodern, illetve XIX. századi premisszákat fogad el kiindulási alapnak (férfiak és nők között essen-
ciális különbség van, a nők egyenlőtlen helyzete a zsidó vallásban biológiai külön-
ségekkel származik, stb.), másfelől viszont evidenciának tekint olyan jellegzetesen
modern hipotéziseket is, mint hogy a nők a jelenkori körülmények között egyenlő
feladatokat tudnak ellátni a férfakkal. Talán a hipotézisek inkoherenciája is hozzá-
járul ahhoz, hogy a reformjavaslatok szintén nem állnak össze egy következetes akció-
programmá. A mérsékelt reformjavaslatok arra szorítkoznak, hogy a családok együtt
mehessenek fel a Tórához, a nők lehessenek a *minján* tagjai, és a nők taníthassanak
a közösségben.

Fináli programja számos fontos kérdést nem érint: Vajon kinek az igénye a vál-
toztatás, Finálié vagy a közösségé? A neológiát kutató történészek körében általá-
nosnak mondható az egyetértés, hogy szemben a német modellel, ahol a rabbik
ideológiai alapon a reformok kezdeményezői voltak, a Magyarországon a vallásjogi
változások többnyire közösségi igényt tükröztek, és a rabbik csak alkalmazkodtak,
sokszor csak utólagos igazolást kerestek a forrásokban a már bekövetkezett változta-
tásokra.²⁷

Ha a Fináli kezdeményezte reformok olyan közösségi igényt tükröznek, amelyek
már komoly formában kifejezésre jutottak egy vagy több neológ közösségben, úgy
az érvelésben ennek szerepet kellett volna kapnia. Arra is hivatkozhatna, hogy a
neológia történelmi hagyománya az, hogy a közösségi szellem változását követik a
rabbik.

²⁶ Ha ez a helyzet, úgy Fináli óvatossága indokoltnak tűnik, hiszen még ez mérsékelt program is
határozott ellenreakciót váltott ki Frölich Róbert főrabbiból, akit általában konzervatív, ortodoxiá-
hoz közelálló szemléletű vallási vezetőknek tekintenek. Érveit lásd: FRÖLICH 2017.

²⁷ KATZ 1999: 64–65.

Ha azonban arról van szó, hogy Fináli – a XIX. századi német mintát követve – maga kíván a változások élharcosa lenni, és csak feltételezi a látens közösségi igény létét, akkor a jövőben nem fogja tudni elkerülni, hogy vallásjogi, teológiai igazolást keressen a kívánatosnak tartott reformok bevezetésére. Ha valóban a zsidó jogi tradíció keretei között keres megoldást, akkor világosan vázolnia kell, hogy milyen *háláchikus* probléma van a nők szerepének megváltoztatásával, és véleménye szerint ezeknek a problémáknak mi a *háláchá* adta keretek közötti megoldása. Ki kell továbbá fejtenie, hogy a kezdeményezett változásoknak milyen teológiai/filozófiai igazolása van. Végül pedig a jelenlegi vázlatnál sokkal világosabban kell megfogalmaznia, hogy milyen veszéllyel jár a zsidó közösségre, ha nem valósul meg a változás.

Bibliográfia

- AVINERI, Shlomo, 1994. *A modern cionizmus kialakulása*. Századvég Kiadó, Budapest.
- AVINERI, Shlomo, 2014. *Herzl – Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása*, Corvina, Budapest.
- BIRÓ Tamás 2016. „Egy befejezetlen beszélgetés tanulságai”, in PEREMICZKY Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete. A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai*. MAZSIHISZ, Budapest, 128–157.
- CHADWICK, Owen 2003. *A reformáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ELLENSON, David 1997. „Traditional Reactions to Modern Jewish Reform. The Paradigm of German Orthodoxy”, in FRANK, Daniel H. – LEAMAN, Oliver (szerk.): *History of Jewish Philosophy*, (Routledge History of World Philosophies 2) Routledge, London, 732–758.
- FINÁLI Gábor 2017a. „Nincs mintánk, hogy lehet magyar zsidóként élni”, *Szombat online*, 2017.10.30. (szombat.org/hagyomany-tortenelem/nincs-mintank-hogy-lehet-magyar-zsidokent-elni; utolsó megtekintés: 2019.02.25)
- FINÁLI Gábor 2017b. „A nők helyzetéről, a vegyesházasságról és a spiritualitásról”, *Szombat online*, 2017.11.16. szombat.org/hagyomany-tortenelem/a-nok-helyzeterol-a-vegyeshazassagrol-es-a-spiritualitasrol (Utolsó megtekintés: 2019.02.25)
- FRÖJIMOVICS Kinga 2008. *Szétszakadt történelem – Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Balassi kiadó, Budapest.
- FRÖLICH Róbert 2017. „A rendszerváltás óta eltelt időszak a tépelődés időszaka volt”, *Szombat online*, 2017.11.04, szombat.org/politika/a-rendszervaltas-ota-eltelt-idoszak-a-tepelodes-idoszaka-volt (Utolsó megtekintés: 2019.02.25)
- HARARI, Yuval Noach 2015. *Sapiens – Az emberiség rövid története*. Animus, Budapest.
- KARDOS Péter 2017. „A neológia már a spájzban van – A zsidó jövő letéteményeseiről”, *Magyar Narancs online*, 2017.11.29. magyarnarancs.hu/jo_nekunk/a-neoneologia-mar-a-spajzban-van-a-zsido-jovo-letetemenyeseirol-107943 (Utolsó megtekintés: 2019.02.28)
- KATZ, Jakov 1999. *Végzetes szakadás – Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest.
- KATZ, Jakov 2005. *Hagyomány és válság*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- KOMORÓCZY Géza 2012. *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig*. Kalligram, Pozsony.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel – BÁNYAI Viktória 2016. „Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékeztetpolitikája”, *Regio XXIV/3*, 38–58.
- KONRÁD Miklós 2016a. „Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon”, in HÖRCHER Ferenc – LAJTAI

- Mátyás – MESTER Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 93–114.
- KONRÁD Miklós 2016b. „Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre”, *Századok* CL, 631–665.
- KONRÁD Miklós 2016c. „Hungarian Expectations and Jewish Self-Definitions, 1840–1914”, in TURÁN Tamás – WILKE, Carsten (szerk.): *Modern Jewish Scholarship in Hungary. The ‘Science of Judaism’ between East and West*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 329–348.
- KOVÁCS András – BARNA Ildikó (szerk.) 2018. *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Szombat, Budapest.
- SALMON, Yosef – RAVITZKY, Aviezer – FERZIGER, Adam (szerk.) 2006. *Orthodox Judaism. New Perspectives* (héberül). The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem.
- SILBER, Michael K. 2008. „Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása”, in SILBER, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp*. Múlt és Jövő, Budapest, 211–282.
- TURÁN Tamás 2016. „Neológ ideológia”, in PEREMICZKY Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete. A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai*. MAZSIHISZ, Budapest, 45–54.